

7

DFA inceleme

13 KASIM 1987

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

7. Sayı

Özdem Kardeşler Matbaası
İstanbul — 1986

'ABBÂSÎ İDARESİ ALTINDAKİ İSLÂM TOPLUMUNDA
«SERFLER» (*)

Yazan : Muhammad 'Abdul-Jabbâr BEG
Çeviren: Dr. Süleyman TÛLÛCÛ

KÖLE İŞÇİLERE DUYULAN İHTİYAÇ VE ONLARIN TEMİNİ

Orta Çağ'da Orta-Doğu'nun birçok memleketleri gibi, 'Irâk, hem önceki devirlerde hem de 'Abbâsî devrinde, köleliğin câri olduğu bir cemiyete sahipti. Köle edinmek için en yaygın vasıta, fetih savaşları ve köle ticareti idi. 'Abbâsî devrinden önce, kölelerin Arap memleketlerine intikali, ekseriyetle harpler vasıtasıyla oluyordu, fakat, 'Abbâsî hâkimiyetinin gelmesiyle, Bizanslılara karşı yapılan hudut akınları müstesna, fetih harpleri durunca, köle ticareti, köle temini için en önemli vasıta oldu. (Halifeler dâhil) bütün zengin kişilerin, onların yakınlarının, ileri gelen memurların, toprak sahiplerinin ve burjuvazinin (the members of the bourgeoisie (1) köleleri vardı. Basra'-

(*) Muhammad 'Abdul-Jabbâr Beg'in, «*The 'Serfs' of Islamic Society under the 'Abbâsîd Regime*» adı ile «*Islamic Culture*» da (c. XLIX, No. 2, April 1975, s. 107-118) çıkan yazısının tercümesidir. Tarihi açıdan İslâm'da köleler konusunda ayrıca bk. A. Mez, *Orta zaman Türk-İslâm Dünyasında Köleler*, çev. Cemal Köprülü, «*Ülkü*», c. XI, sayı 63 (Mayıs 1938), s. 216-224; Bernard Lewis, *Race and Color in Islam*, New York 1971.

(1) Orta Çağ Orta-Doğu'sundaki burjuvazi için bk. S. D. Goitein, *The Rise of Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times*, JWH, III, 3 (1957), 583-604.

da Sûku'n-Nahhâsin (2), Sâmerrâ'da Sûku'r-Rakîk (3), 'Abbâsi Halifeliğinin merkezi Bağdâd'da Dâru'r-Rakîk (4) ve Şâri'u Dâri'r-Rakîk (5) gibi köle pazarlarının mevcudiyeti, 'Irâk cemiye-tindeki düzenli köle arz ve talebini bir ölçüde ispat eder.

Zenci Afrika'da, köle tâcirlerinin, genç Zenci köleleri ele geçirme usullerinden birini gösteren ilgi çekici bir rivayet, el-Mervezi (vef. takriben M. 1130) tarafından şu kelimelerle kaydedilmiştir: «Komşu ülkelerden gelen tâcirler, çocukları ve gençleri ele geçirmek maksadiyle, Zencilerin yaşadığı memleketlere gelirler. Bunun için, otlar arasına çekilirler ve yanlarında getirdikleri hurmalardan birazını çocukların oyun oynadıkları yerlere bırakarak ormanda gizlenirler. Hurmaları toplayan çocuklar sevinirler ve daha fazla elde etme yollarını araştırırlar. İkinci gün, tâcirler hurmaları ilk günküden biraz daha uzağa serperler ve böylece tedricî olarak uzaklaşmaya başlarlar. Zihinleri hurmalarda kalan çocuklar, onların peşlerinden gelirler ve ailelerinden yeteri kadar uzaklaştıklarında, tâcirler üzerlerine atlayarak onları yakalarlar ve kendi memleketlerine götürürler.» (6)

'Irâk köle pazarlarındaki kölelerin birçoğu, Arapların köle yapılması hakkında Hz. Ömer (vef. 23/644) tarafından konmuş olan yasağın belki tabii bir neticesi olarak, ırk itibariyle Arap asıllı değildi (7). Hz. Ömer'in yasağına göre, Arap tâbiri, sadece Arapça konuşan bir şahsı ifade edebilir. Nazari olarak, Araplar köle edilemiyorlarsa da, en azından 'Abbâsi devrinin sonlarına doğru, 'Irâk hudutlarının dışında, Arap kölelerin mevcut olduklarını ifade eden o çağda yazılmış bir kaynağa sahibiz. Kâbûs-Nâme'deki şu cümle oldukça dikkatimizi çekmektedir: «Arap olmayan birini bulabildiğiniz takdirde, Arapça konuşan bir köle satın almayın; Arap olmayan birine, kendi

(2) İbnu'l-Cevzi, *Ahbârü'z-Zirâf*, Dimeşk 1928, s. 50; krş. bir de *Elf Leyle ve Leyle*, nşr. Hasan Cevher, Emin Ahmed el-Attâr v.b., Kahire 1954, VI, 6.

(3) el-Ya'kübi, *Kitâbu'l-Buldân*, Leyden 1860, s. 35.

(4) et-Taberi, *Târih*, nşr. de Goeje, Leiden 1881, şeri III (c. XI), s. 887.

(5) es-Sem'âni, *el-Ensâb*, Haydarâbâd 1966, VI, 155; İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazâm*, Haydarâbâd 1359, VIII, 4.

(6) Şaraf al-Zamân Tâhir al-Marvazi, *On China, the Turks and India*, ed. and trans. V. Minorsky, London 1942, s. 57.

(7) İbn Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire 1967, s. 197.

usûl ve âdetlerinize göre, istediğiniz şekli verebilirsiniz, fakat dili Arapça olan birine, asla!» (8) Key. Kâ'ûs b. İskender tarafından işaret edildiği gibi, çok sayıda mevcut buldukları Taberistân'da Arap kölelerin satın alınmak istenmemesi, bazı Arap bölgelerinde köleliğin desteklendiğine ve onların köle pazarlarında satıldıklarına bir delil olarak alınabilir.

Orta-Çağ Orta-Doğu'sunda başka yerlerde olduğu gibi, İrak'da da en-nahhâsûn (9), el-cellâbiyyûn (10) ve er-rakikiyyûn (11) gibi, muhtelif adlarla bilinen köle tâcirleri vardı. Köle tâcirleri cemiyette katiyen sevilmemekle (12) beraber, köle ticareti, büyük ihtiyaç ve belki de ticaretin kârlı hususiyeti sebebiyle gelişmeye devam etti. es-Sem'âni (vef. 562/1167)'ye göre, «el-cellâb» kelimesi, köle ve hayvan satın almak ve satmak için bir yerden diğer yere yolculuk eden bir şahsı ifade eder (13). Köle ve hayvan satan (el-cellâb) tâcirlerden bir kısmı Mevsûl ve Bağdâd'dan, bir kısmı da Hvârizm'den geliyordu (14). Bağdâd'da Köle Caddesi (Şâri'u'r-Rakik)'nin sâkinleri, köle tâcirleri veya simsarları olup «er-Rakikiyyûn» diye biliniyordu (15). Rakikiyyûn arasında Ebû Humâm Muhammed b. Muhabbib er-Rakiki ed-Dellâl, el-Hasen el-Esedî er-Rakiki (16) ve cellâbûn arasında da Bağdadlı Ebû Eyyüb Süleymân b. İshâk b. İbrâhim b. Halil el-Cellâb (17) (vef. 334/945) ve Ebû Sa'id Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Cellâbi (vef. 471/1078) meşhur idiler (18).

Bağdâd'da Slav (es-Sakâlibe) 19), Bizanslı, Ermeni, Türk,

(8) Kai Kâ'ûs b. Iskandar, *The Qâbûs-Nâma*, ed. and trans. R. Levy, London 1951, s. 107.

(9) er-Râgıb el-İsfahâni, *Muhâdarâtü'l-Udebâ'*, Beyrut 1961, II, 466; İbn Butlân, *Risâletü Şirâ'i'r-Rakik*, «Nevâdirü'l-Mahtûtât» IV, Kahire 1954, s. 353, 354, 356, 358; *Elf Leyle ve Leyle*, VI, 6.

(10) es-Sem'âni, *a.g.e.*, III, 445.

(11) *A.e.*, aynı yer.

(12) *A.e.*, VI, 155.

(13) *A.e.*, III, 445.

(14) *A.e.*, aynı yer.

(15) *A.e.*, VI, 155.

(16) *A.e.*, aynı yer.

(17) *A.e.*, III, 445.

(18) *A.e.*, aynı yer.

(19) İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân*, Dimesşk 1959, s. 67, 113; İbn Butlân, *a.g.e.*, s. 352; krş. bir de İstahri, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1870, s. 10; Şemsu'd-Din Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ebi Talib

Hindli v.s. gibi çeşitli ırklardan köleler vardı. «Zenc» gibi, «es-Südân» ve «el-Habeşe» (20) kelimeleri, umumiyetle, Zenci (siyahî) köleleri ifade etmek için kullanılıyordu. Afrikalı köleleri Asya'daki Arap memleketlerine başlıca temin yollarından biri, Bahru'z-Zenc adı verilen kıyı boyunca Doğu Afrika ile ticarete bulunan denizcilikle meşgul tâcirler vasıtası ile idi. (21) Köle ticareti, bilhassa Akdeniz çevresindeki memleketlerde iyi geliyordu. Bu ticaret, Orta Asya'da (22) olduğu gibi, İspanya'da ve Akdeniz'de Province limanında, İtalya'da (23), Yunanistan'da (24), Mısır, Güney Arabistan, Kuzey ve Doğu Afrika'da (25) da inkişaf etmişti. «Semerkand, en iyi beyaz kölelerin temin edildiği en büyük köle pazarı idi.» (26) Avrupa'da Yahudi (27) tüccarlar, köle ticaretini nerde ise inhisarları altına almışlardı. İsimlerinden anlaşıldığı gibi, Orta-Doğu'daki köle tâcirlerinden birçoğu Arap'tı (28).

el-Ensâri, *Kitâbu Nuhbeti'd-Dehr fi 'Acâ'ibi'l-Berr ve'l-Bahr*, nşr. M. A. F. Mehren, St. Petersburg 1866, s. 261; «Slaves», EI, First Edition, IV, 467-468.

- (20) el-Mervezi, *a.g.e.*, s. 53.
- (21) Buzurg b. Şehriyâr, *Kitâbu 'Acâ'ibi'l-Hind*, nşr. Devic, Leyden 1883-1886, s. 14, 60-64, 113, 150; krş. T. Lewicki, *Arabic External Sources For the History of the South of Sahara*, trans. M. Abrahamowicz, Poland 1969, s. 39, 43, 70; L. Marcel Devic, *Le Pays des Zendjes*, Paris 1873, s. 15-271.
- (22) W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, ed. C. E. Bosworth, London 1968, s. 240: Nakledildiğine göre, Türk köleler, Hükümetten ancak özel bir izin alınarak Orta Asya içlerine idhal edilebiliyordu; böyle her bir iznin masrafı, 70-100 *dirhem* kadardı. Bir Türk kölenin tahmini fiyatı 300 *dirhem*di (krş. İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. de. Goeje, BGA, VI, Leyden 1889, s. 29). Esir kızların bir yerden diğer bir yere nakli hususunda talep edilmiş hiçbir özel izinden söz edilmemiştir. Esir kızlarla ilgili bu istisnai muamelenin sebepleri bilinmemektedir.
- (23) Adam Mez, *The Renaissance of Islam*, trans. S. K. Bukhsh and D. S. Margoliouth, London 1937, s. 159.
- (24) A. Zimmern, *Was Greek Civilization Based on Slave Labour?*, *The Sociological Review*, (January 1909), II, No. I, 1-19, 159-176.
- (25) Adam Mez, *a.g.e.*, s. 157; krş. bir de R. Levy, *A Baghdâd Chronicle*, Cambridge 1929, s. 33.
- (26) Adam Mez, *a.g.e.*, s. 159.
- (27) *A.e.*, aynı yer.
- (28) es-Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 445, VI, 155.

'Irâk'da satılan köleler, muhtesibin nezaretî altında geliyordu. O, bu köleleri, insanlara mahsus ticarî eşya, özellikle köle kızları ve genç köleleri alıp satmakla meşgul olmaları dolayısıyla doğru ve güvenilir kimseler olmaları gereken köle satıcılarına havale ediyordu (29). Bununla beraber, hisbe teşkilâtı, nazarî olarak, kölelere bazı beşerî haklar tanıyordu. Efendileri onlara nasıl iyi davranıyorlarsa, köle tâcirleri de aynı şekilde iyi davranıyorlardı. İslâmî an'anelere göre, köle sahipleri, emirleri altındaki kölelere kendi giydiklerinden giydirmek ve kendi yediklerinden yedirmek zorunda idiler (30) ve köleleri azat etme, dindarca bir hareket olarak takdirle karşılanıyordu. Bu an'aneler, herne kadar kölelik müessesesini insanileştirmişse de, yine de, bizzat kölelik müessesesini ilga etmemiştir; netice olarak, çok yakın zamanlara kadar bazı İslâm toplumları, köleliği devam ettiren cemiyetler olmuşlardır.

Maamafih, 'Irâk'da köle ticareti eve ait hizmetlerde, endüstriyel ve ziraî sahalarda çalışan işçiler olarak kölelere büyük bir ihtiyaç duyulduğu zaman, H. III./M. IX. asırda inkişafının zirvesine ulaşmış görünmektedir. Fakat bazı kat'î siyasi hadiseler, M. X. - XI. asırda köle ticaretini muhtemelen çöküşe götürdü. Buna kısmen, 'Irâk toplumunun maddî refahını baştan başa inkiraza götüren bizzat Halifelîğin çöküşü sebep oldu.

'İRÂK TOPLUMUNDA KÖLE İŞÇİLER

'Irâk toplumunda köleler, ev işinden harbe kadar, birtakım işlerde kullanılıyordu. Müellifler ve tarihçiler, muhtelif ırklara mensup köleler tarafından yapılan iş çeşitlerini anlatmışlardır. M. XI. asır müelliflerinden İbn Butlân (vef. 458/1066), farklı ırklardan köleler tarafından yapılan muhtelif iş çeşitleri hakkında bilgi vermektedir ki buna göre, her ırkın, bazı muayyen işleri yapma hususunda özel bir kabiliyete sahip olduğu ortaya çıkmaktadır: «Güzel bir cariye isteyen, Berberilerden birini, bir hazinedâr (huzzân) isteyen, Bizanslı (er-Rûm) kölelerden birini, küçük çocuklara bakmak için bir köleye ih-

(29) İbn Bessâm, *Nihâyetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*, nşr. H. es-Sâmerîrâi, Bağdâd 1968, s. 149 - 150.

(30) el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, Kahire 1346/1927, II, 195.

tiyacı olan, İran'lı birini, zevk için bir cariye isteyen, Zenci kadınlardan birini ve şarkı söylemesi için bir cariye isteyen, Mekte'li birini almalıdır.» (31)

İbn Butlân'a göre, Mekke, şarkıcı kızların yetiştirildiği bir merkez olmuştur (32). İdeal bir cariyenin yetiştirilmesinden bahseden müellif, Ebû 'Ösmân adlı bir köle simsarının güvenilir rivayetine istinaden, devam ederek şunları söyler: «Bir Berberî kız, 9 yaşında kendi memleketinden alınmalı; sonra, üçer sene Medine ve Mekke'de alıkonulmalı, daha sonra, kültürlü ve zarif bir şekilde (edeb) yetiştirilmek maksadiyle, 15 yaşında 'Irâk'a götürülmelidir (33). Böylece, bütün terbiye merhalelerinden geçtikten sonra, 25 yaşında satıldığı zaman, Medine'li kadınların kadınlık hususiyetlerini, bir Mekke'li kadının zarıflığını ve bir 'Irâk'lının kültür bakımından kibarlığını kendisinde toplamış olur.» (34) Herne kadar bu kelimeler, oldukça nazari bir tarzda ifade ediliyorsa da, 'Abbâsi devrindeki köle tâcirlerinin icraatlarını aksettirebilirler.

Köleler hakkındaki ifadesine devam eden İbn Butlân şunları söyler: «Hayatını ve malını korumak isteyen, Hind'li ve Nubya'lı birini, (özel) hizmet için (belki kapıcı olarak veya ev işlerinde kullanmak maksadiyle) bir köleye ihtiyacı olan, Zencilerden veya Ermenilerden birini, yiğitlik ve harp için bir köle isteyen de, Türk ve Slavlardan birini almalıdır.» (35). Bütün bu ifadeler, muhtemelen, çeşitli ırklardaki kölelerin faydalı olması ile ilgili olarak köleliğe yer veren cemiyetlerin asırlar boyunca devam edegelen eski tecrübelerini aksettirirler.

Biz şimdi, muhtelif alt-başlıklar altında, 'Abbâsi devri 'Irâk toplumundaki kölelerin çeşitli sosyal ve ekonomik fonksiyonları hakkında bilgi verebiliriz.

HİZMETÇİ (DOMESTIC) KÖLELER

'Irâk toplumunda köle sahipleri arasında en yüksek mevkide bulunanlar, devletin en zengin ve en kudretli insanları

(31) İbn Butlân, *a.g.e.*, s. 352.

(32) *A.e.* s. 374.

(33) *A.e.*, aynı yer.

(34) *A.e.*, aynı yer.

(35) *A.e.*, s. 352.

olan bizzat 'Abbâsi halifeleri idi. O devirde yazılmış kaynaklardan, Halifeler tarafından kullanılan kölelerle ilgili birkaç istatistik verebiliriz. Halife el-Muktefi (M. 902-908)'nin 10.000 kölesi olduğu söylenir (36). M. X. asırda Halife el-Muktedir (M. 908-932)'in (muhtelif ırklardan) 7.000 ve 4.000 Slav köleye sahip olduğu nakledilir (37). Halife el-Mutevekkil (M. 847-861)'in de, tek başına 4.000 cariyeye mâlik olduğu rivayet edilir (38).

• Halifelerin ve Halife ailesinin diğer üyelerinin sahip oldukları kölelerin pek çoğu hizmetçi, cariyeye (odalık) ve hassa askeri olarak, sarayda istihdam ediliyordu. Aynı durum vezirler (39), emirler (40) ve diğer ricâlde de varitti. Çeşitli işlerde kullanılan köleler, muhtelif isimlerle tanınmıştı. Meselâ, şarap ve diğer içkileri vermekle görevli köle eş-şarâbî (41), resmi mektupları taşıyan köle er-resâ'ilî (42), harîm (43) de hizmet eden köle harîmî (44) v.s. diye biliniyordu. Taşıyıcı (hamal) olarak çalışanlara hammâl adı veriliyordu (45), es-Sem'âni (46)

(36) es-Sâbi, *Rusûmu Dâri'l-Hulâfe*, nşr. M. 'Avvâd, Bağdad 1964, s. 8.

(37) A.e., aynı yer.

(38) el-Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zehab*, nşr. C.A.C. Barbier de Meynard, Paris 1861-77, VII, 276.

(39) Krş. F. Babinger, «Wazîr», *El, First Edition*, IV, 1135-1136; krş. bir de D. Sourdel, *Le Vizirat 'Abbâside*, Damascus 1959-60, s. 1-11; Keza krş. C.E. Bosworth, *Al-Khwârizmî on the Technical Terms of the Secretary's Art*, JESHO, XII (1969), 113-164.

(40) Emirlik müessesesi hakkında bk. A.A. Dürî, «Amîr», *El, Second Edition*, I, 438-439.

(41) es-Sâbi, *a.g.e.*, s. 88.

(42) A.e., s. 78.

(43) Krş. Stephan and Nandy Ronart, *Concise Encyclopaedia of Arabic Civilization*, Amsterdam 1959, s. 205: [«Harem, Harîm — Harem müessesesi, VII. asırda, Araplar tarafından Bizanslılardan alındı. Halifeler ve daha sonra Hilâfetteki birçok laik idareciler, ve aynı zamanda sivil ve askeri ricâl, haremlerine masraf olarak, çoğu zaman büyük meblağlar harcadılar ve onun çok miktardaki hadımlar topluluğu ve diğer köleler, onların bazıları, bazen de geniş ölçüde siyasi nüfuz kullandılar. Bugün *harîm* (keza *haram*), eski tarzdaki müslüman Arap evinde kadınların ikamet ettikleri yerleri ifade eder ki buraya, evdeki kadınların yanına giremedikleri gibi, yabancılar giremezler. Daireler, erkeklerin, misafirlerini kabul ettikleri ve ekseriya caddeden ayrı bir girişi bulunan odalardan bir avlu ile ayrılır.»]

(44) es-Sâbi, *a.g.e.*, s. 78.

(45) Aynı mll., *el-Vuzerâ'*, s. 24.

(46) es-Sem'âni, *a.g.e.*, III, 162.

ve el-Mervezi (47), hamal olarak, siyah bir köle ve bir Zenciden bahsederler. Zaten Dâru'l-Hilâfe (48)'de kullanılan köleler, zengin tâcirlerin ve vatandaşların sahip oldukları kölelerdi. Bundan dolayı refah içinde yaşayan tebaada olduğu gibi, yüksek memurlar («ricâl» (high officials)) tarafından istihdam edilen kadın köleler (kuyân), 'udî (üd-player), el-kerrâ'ât (köle-rak-kaseler (şarkıcılar)), obuaya benzeyen nefesli saz üfleyicisi (ez-zevâmir) ve tanbüri (et-tanbüriyyât) olarak çeşitli sahalarda eğlendirici sıfatıyla çalışırlardı (49).

Kadın kölelerden bazıları aşçı, ebe ve sûtanne olarak çalışıyordu (50). Nubya'lı kadın köleler, bebeklere bakmak üzere tutulduklarında, müşfik muamelelerinden dolayı şöhret kazanmışlardı. Bazı hekimler, bebekleri emzirmek için sûtanne olarak Zenci kadınları tercih ederlerdi (51).

Kölelerin, efendilerine olan sadakat ve bağlılıkları muhakkaktı. Bunun için, bir köle sahibinin, kaybolan kölesi ile ilgili şu sözlerine temas eden bir kaynağa işaret edelim: «Şimdi, onun gibi kim hokkama, kitaplarıma ve kâselerime bakacak? Kâğıdı kim katlayıp yapıştıracak? Yemeği pişirirken, kim azı çok (bereketli) edecek? Başkalarının fikrine aldırılmayarak daima hakkımda iyi düşünürdü. Güvenilir bir kimse kalmadığı zaman, o daima sâdık kaldı.» (52)

EL SAN'ATLARINDA VE İŞ TEŞEBBÜSLERİNDE KULLANILAN KÖLELER

İbn Butlân'ın kaydettiğine göre, kadın köleler, eve ait işlerde eğlendirici olarak kullanılıyordu, fakat erkek köleler el san'atlarında çalıştırılıyordu (53). Bazen köle sahipleri, kölelerini dokuma ve terzilik gibi el san'atlarında çalıştırıyorlardı.

(47) el-Mervezi, *a.g.e.*, s. 43, 55.

(48) *Dâru'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye* hakkında bk. es-Sâbi, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, s. 12-13, 96, 103, 125, 133, 136.

(49) İbn Butlân, *a.g.e.*, s. 388-389.

(50) *A.e.*, s. 387.

(51) *A.e.*, aynı yer.

(52) Adam Mez, *a.g.e.*, s. 164-165.

(53) İbn Butlân, *a.g.e.*, s. 385.

Kitābu'l-Agānī (54) müellifi, bir Arap efendinin sahip olduğu dokumacı bir *gulām* (55) dan bahseder. Bu ifade de, kölenin, köleliğinden önce dokuma san'atını öğrendiğini ve hatta köleliğinden sonra da mesleğiyle meşgul olmaya devam ettiğini ve ya sadece, onun, üretici dokuma mesleğinde çalışmak için efendisi tarafından istihdam edildiğini gösterir. Kölelerin dokuma sanayiinde kullanıldığına dair, başka müstakil izahlar da vardır, es-Sulemi (56) (vef. 412/1021), siyah tenli bir süfi olan Muhammed b. İsmâ'il es-Semerrî'nin durumundan söz eder. O, hayatının ilk yıllarında, kendisini birkaç yıl hazz (57) dokumasında çalıştıran bir adam tarafından köle edinilmişti. el-Câhız (vef. 255/869), köleler tarafından dokunan el-husrevânî (58) adlı özel bir kumaş çeşidinden bahseder. Açıkça ortaya çıkmaktadır ki, 'Abbâsi devri Irak dokuma sanayii, işçileri arasında, birtakım kölelere sahipti ki, muhtemelen bunların birçoğu kölelik statüsünde olan insanlardan meydana gelmişti. Dokuma işi, faydalı olma) açısından önemli olmakla beraber, aşağı (görülen) mesleklerden biri idi ve küçültücü bir meslek olarak bu el san'atının statüsü, belki, bir dereceye kadar, köleleri bu meslekte istihdam etmekten ortaya çıkmıştı. Kölelerin terzilik işinde çalıştırılmasına gelince, bu hususta tarihçi el-Mes'ûdi (vef. 346/957)'nin eserinden muşahhas bir örnek verebiliriz. Burada, Âlu'z-Zubeyr (59)'den bir köle terzinin, kendi *darîbe*'si olarak, günlük gelirinden efendisine iki dirhem meblağ ödemesi gerektiği nakledilir (60). Lane'e göre, *darîbetu'l-'abd*, «kölenin, kendisi için biriktirdiği meblağdan efendisine ödediği şey» (61) mânâsını ifade etmektedir. Bu tek delil, bir köle terzinin günlük geliri hakkında mümkün olan herhangi

(54) el-İsfahâni, *Kitābu'l-Agānī*, Kahire 1927-1936, IV, 174.

(55) *Gulām* (harfiyen: oğlan, erkek çocuk), ev hizmetçisini, çok kere köle statüsündeki kimseyi ifade eder.

(56) es-Sulemi, *Kitābu Tabakāti's-Süfiyye*, nşr. J. Pedersen, Leyden 1860, s. 324-325.

(57) «Hazz», ham ipek (loss-silk) tir.

(58) el-Câhız, *Kitābu't-Tabassur bi't-Ticâre*, nşr. Hasan Husni 'Abdu'l-Vahhâb, Beyrut 1966, s. 27; *Husrevânî* teriminin izahı için bk. R. B. Serjeant, *Islamic Textiles*, «Ars Islamica», IX (1942), s. 64.

(59) *Âlu Zubeyr b. el-'Avvâm* hakkında bk. el-İsfahâni, *a.g.e.*, I, 38; III, 360; IV, 243-244; IX, 21.

(60) el-Mes'ûdi, *a.g.e.*, IV, 343-344.

(61) E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1863-1893, V, 1782.

bir hüküm yürütebilmemiz için kifayetsiz olmakla beraber, yine de, M. IX. asırda, onun günlük gelirinin, her halde günde iki dirhemden daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

'Abbâsi devri burjuvazisi, cemiyetin zenginlerinin büyük bir bölümünü teşkil ediyordu. el-Câhız (62) ve et-Tenühi (63) (vef. 384/994)'nin eserleri, çalışan kölelere ve cemiyetteki köle sahiplerine dair bilgileri ihtiva etmektedir. M. X. asırda 'Irâk' da, burjuvazinin ileri gelenlerinden biri olan İbnu'l-Cessâs (64) (vef. 315/927)'in çok sayıda erkek ve kadın kölesi vardı. Muhtemelen, bunların bir kısmı ev işlerinde çalışırken, diğerleri de efendileriyle beraber ticarî sahalarda faaliyet gösteriyorlardı. İbn Butlân'a göre, Bizanslı köleler, efendilerinin sergi ve dükkânlarında dükkâncı (huzzân) (65) olarak çalışıyorlardı. Efendilerinin malını muhafaza hususunda onların becerikli oldukları söylenir. Bizanslı kölelerin dükkâncılıktaki becerikliliğini (ehliyetini) izah eden İbn Butlân, şunu ilâve eder: «Onların dilinde, cömertlik (sehâ) kelimesinden eser yoktur.» (66) Günümüz Arap müelliflerinden birinin ifade ettiği gibi, Bizanslı kölelerin mizaçlarında cömertlik (hususiyeti) yoktu. Şu da var ki, Bizanslı köleler, muhtelif tartı ve ölçülerin inceliği hakkındaki bilgilerinden dolayı tanınmışlardı (67). İbn Butlân'ın ifadesinden şu çıkarılabilir ki, Bizanslı köleler, biraz zekâyâ ihtiyaç gösteren işlerde (bedenî işlere ilâveten) çalıştırılıyorlardı. Aynı müellif de Bizanslı kölelerin güvenilir kimseler oluşlarını takdirle karşılamaktadır (68).

ORDUYA ALINAN KÖLELER

Köleler, eve ait, snai ve ticarî maksatlarla istihdam edilmeye ilâveten, 'Abbâsi Halifelerinin ordusuna alınıyorlardı. M. IX. asırda kuvvetli bir köle alayı teşkil edilmekle beraber, da-

(62) el-Câhız, *Mufâharetu'l-Cevâri ve'l-Gilmân, Fâhru's-Südân 'ale'l-Bidân, Menâkıbu't-Turk, ve Risâletu'l-Kıyân*, «Resâ'ilu'l-Câhız», nşr. 'Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn, Kahire 1964-1965, I, 5-86, 178-226; II, 32-182.

(63) et-Tenühi, *Nişvâru'l-Muhâdara*, London 1921, I, 1, 17, 97, 141-142, 223 v.s.

(64) A.e., I, 16-17.

(65) İbn Butlân, a.g.e., s. 387.

(66) A.e., aynı yer.

(67) A.e., aynı yer.

(68) A.e., aynı yer.

ha erken bir tarihte, 'Abbâsî ordusunda köle unsurların mevcut olduğu tasavvur olunabilir. el-Ezdi (69) (vef. 334/946)'nin kaydettiğine göre, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfeti esnasında (M. 754 - 775), Mevsil eyalet ordusunda, bir kâ'id (70)in emri altında 4.000 Zenci (71) köle vardı. Maamafih bu, 'Abbâsî Halifeliğinin ilk on senesinde, Zenci kölelerin orduda istihdamına dair bilinen tek keyfiyettir.

İbn Butlân'a göre, Türk ve Slav menşeli köleler, savaş ve çarpışmada en ehliyetli unsurlardı (72). Halife el-Mu'tasım (M. 833 - 842)'in, sayısı 3.000 (73) ile 4.000 (74) arasında değişen bazı köleler satın aldığı ve gözde köle alayını Türklerden teşkil ettiği nakledilir. 'Abbâsî Halifelerinin Türk asıllı askerleri, daha sonraki Osmanlı Türklerinin Yeniçerileri (75) gibi, muhtemelen İslâm dinine girmişlerdi. Türk köle alayının sadakatine güvenen Halife el-Mu'tasım, başşehirini Bağdâd'dan Sâmerrâ'ya nakletti, fakat çok geçmeden Türkler politikaya karıştılar ve daha sonra Halife el-Mutevekkil (vef. 247/861)'in öldürülmesine iştirak ettiler (76). Türk unsur, el-Mu'tasım'ın halifelik günlerinden Bağdâd'ın işgaline kadar (M. 945), 'Irâk'ın politikasına müdahale etti.

Köleler ve cariyeler, aynı zamanda casusluk için kullanılıyordu; meselâ, Halife el-Mehdî (vef. 169/785), vezir Ya'kûb b. Dâvûd (vef. 187/803)'un faaliyetlerinden haberdar olmak için bir cariyeye vazifelendirmişti. Vezirin meslek hayatı bu cariyenin jurnali yüzünden mahvolmuştu (77). O zamanki İran'da da, 'Amr b. Leys es-Saffâr (vef. M. 902), İranlı asılzâdelerin faaliyetlerinden haberdar olmak için hususî surette yetiştirilmiş köleler görevlendirmişti (78).

(69) el-Ezdi, *Târihu'l-Mevsil* (Chester Beatty Library, MS. 3030), II, vr. 197.

(70) *Kâ'id*, 'Abbâsiler devrinde ordu subayı idi.

(71) Berberi ve Habeşlilerden kesin olarak ayrılan siyah Bantu Zencilerine Araplar, *Zenc (Zenci)* ismini verirler; krş. C. H. Becker - D. M. Dunlop, *Bahr al-Zandj*, EI, Second Edition, I, 937; T. Lewicki, *a.g.e.*, s. 39.

(72) İbn Butlân, *a.g.e.*, s. 387.

(73) el-Ya'kûbî, *a.g.e.*, s. 29 - 30.

(74) el-Mes'ûdî, *a.g.e.*, VII, 118.

(75) B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Oklahoma 1963, s. 57 - 59.

(76) et-Taberî, *a.g.e.*, seri III (c. XI), s. 1452, 1456 - 57.

(77) İbn Tıktakâ, *el-Fahri*, nşr. Ahlwardt, Gotha 1860, s. 220.

(78) W. Barthold, *a.g.e.*, s. 222.

ZİRAİ SAHADA ÇALIŞAN SIYAH KÖLELER

el-Câhız'ın kaydettiğine göre, siyah kölelerin sayısı, beyazlardan fazla idi (79). Bu siyah kölelerin büyük bir kısmının, ziraî alanlarda çalışmak için, toprak sahipleri tarafından istihdam edildiklerini gösterebilecek birkaç delile sahibiz. et-Taberî (80) (vef. 310/923) ve İbn Ebi'l-Hadîd (81) (vef. 655/1257)'in kaydettiklerine göre, siyah köleler, içinden su ve tuz (sibâh) çıkan arazi parçalarını boşaltmak için, su ile kaplı topraklarda çalıştırılıyorlardı. Bu, hem su altında kalmaları hem de tuzlu olmaları sebebiyle, bilhassa Güney İrâk'da Basra'nın güneyindeki topraklarda genellikle tarımın yapılamadığını ima ediyor görünmektedir.

Toprağın, özellikle bataklık hâlinde bulunan toprakların ıslâhı, sıhhati bataklıklarda çalışma şartlarına uygun olmayan köle işçiler için şüphesiz zor bir işti. Nitekim Zenci hastalığı (82), muhtemelen sıtma (malaria) ile ilgili bazı haberler bize ulaşmış bulunmaktadır. Bataklıklarda çalışan bu köle işçiler, bir müellif tarafından Basra dihkân*'larının (dehâkin) köleleri ve kızları olarak tavsif edilmişlerdi (83); bu köleler evlenmemişlerdi ve onların hiç çocukları yoktu (84). Toprakların ıslâhında çalıştırılan köleler, toprak sahiplerinin geniş arazilerinde ana sermayenin parçaları idiler. Siyah kölelerin, toprakların ıslâhı maksadiyle, ilk defa ne zaman çalıştırıldıklarını kat'i olarak bilmiyoruz. Köleler, Sâsâniler devrinde, toprak sahipleri için aynı işi yapıyorlar mı idi? Bu soru cevapsız kalmaktadır. Maamafih, çalışan kölelerin, hem 'Abbâsî devrinden önce, hem 'Abbâsî devrinde, arada sırada vuku bulan ayaklanmalarından görülebildiği veçhile, efendilerinden memnun kalmadıkları anlaşılmaktadır. Köleler arasında ilk huzursuzluk belirtisi ve onların, efendilerine karşı gelmelerine dair el-Belâzuri (vef. 279/892) ve Veki' (vef. 306/918) tarafından bilgi ve-

(79) el-Câhız, *Resâ'il*, I, 215.

(80) et-Taberî, *a.g.e.*, seri III (c. XII), s. 1747.

(81) İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, nşr. M. Ebu'l - Fadl İbrâhim, Kahire 1960, VIII, 126.

(82) el-Câhız, *Kitâbu'l-Buhâlâ*, nşr. Tâhâ el-Hâciri, Kahire 1963, s. 164.

(*) *Dihkân* (çoğ. *dehâkin*): Köy ağası, arazi sahibi ve tâcir mânâlarına gelmektedir; krş. *Dihkan*, İA, III, 585. [Çeviren]

(83) İbn Ebi'l-Hadîd, *a.g.e.*, VIII, 126.

(84) *A.e.*, aynı yer.

rılmış bulunmaktadır. Şir-i Zenc (Zenci Kölelerin Arslanı) adlı biri, Haccâc b. Yûsuf (vef. 95/714)'un valiliği esnasında, Furâtu'l-Basra yakınında, nakledilen ilk köle ayaklanmasının başında bulundu, fakat bu ayaklanma çabucak bastırıldı (85). H. 80 - 82 (M. 699 - 701)'de vuku bulan İbnu'l-Eş'as (86) (vef. 85/704) isyanından hemen önce meydana gelen Şir-i Zenc ayaklanmasını el-Belâzuri'nin eserinden öğreniyoruz.

Keza, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfeti esnasında, bir isyandan ziyade küçük derecede ikinci bir siyah-köle ayaklanması hakkında birtakım bilgiler alıyoruz. Veki'e göre, bu ayaklanma, Sevvâr b. 'Abdillâh (87) Basra'da 'Abbâsî kadısı iken, H. 143/M. 760 tarihinde vuku buldu. Bu vak'ayı kısaca anlatan el-Câhız, bu küçük ayaklanmaya katılan kölelerin yekûnunun kırk kişi olduğunu söyler. Onlar, savaşmak için halkı aşağı Fırat boyunca yerleştirdiler ve Übulle'de de büyük bir katliâm yaptılar (88). Fakat 'Abbâsî ordusu bu küçük ayaklanmayı kolayca bastırdı; siyah kölelerin başları kesildi ve onların başları, yeni 'Abbâsî rejiminin fiili otoritesini tehdit edenlerin âkıbetlerinin böyle olacağını muhtemelen hatırlatmak için, halka, teşhir edilmek üzere (89) şehre getirildi.

Bu küçük derecedeki isyanların sebepleri, görülebilir değildir, bununla beraber, mahalli şikâyeti musip hallerin ayaklanmalara yol açması muhtemeldir. İlk iki ayaklanma, çalışan kölelerin statülerinde herhangi bir değişiklik husule getiremedi ve onlar, görünüşe göre, hükümetlerce ciddiye alınmadılar. Başarısızlığın sebebi olarak, planlı bir hareketin olmayışı ve kuvvetli bir hükümet otoritesine karşı sadece mahdût sayıda kölenin mücadele etmesi gösterilebilir. Bununla beraber, teâmüller değişmezdi ve zahmet çeken kölelerin geniş çapta bir harbe girişmesi için, sadece, başa geçirilen bir lidere ihtiyaçları vardı.

Kölelerin H. 255/M. 869 yılındaki meşhur ayaklanması, Orta Çağ Orta-Doğu tarihinde, daha önce asla misli görülmemiş bir nisbette tezahür etmiştir. İsyanın başında siyasi bir mace-

(85) el-Belâzuri, *Ensâbu'l-Esrâf*, nşr. Ahlwardt, Leipzig 1883, XI, 303-308; Veki', *el-Kudât*, Kahire 1947, II, 57-58.

(86) V. Vaglieri, *Ibn al-Ash'ath*, EI, Second Edition, III, 715.

(87) Veki', *a.g.e.*, II, 58.

(88) el-Câhız, *Resâ'il*, I, 195.

(89) Veki', *a.g.e.*, aynı yer.

racı olan 'Alî b. Muhammed bulunuyordu. O, siyah köleleri azat edeceğini (90) ve hizmet etmeleri için kendilerine köleler vereceğini va'detmişti. Bu, çok basit görünen bir va'ddi, fakat hakikatte o, bir liderin, hür olmayan, köle olarak kullanılan taraftarlarına verebileceği son derece cazip bir va'd idi. 'Alî b. Muhammed'in, muhtelif ırklardan kölelerin yardımı ile, 'Abbâsi Halifelîğinin yıkıntıları üzerine bir devlet kûrmayı inceden inceye ve büyük bir ihtirasla planladığı anlaşılıyor. Biz-zat hür bir şahıs olan ve kendisini tenkit edenlerce «habîs» (91) (çok kötü, iğrenç) diye kötölenen bu köle lideri, el-Muhtâ-re (92)'de köle hükümdarlığına yeni bir başkent kurdu ve kendi idaresi altındaki topraklarda hâkimiyetinin (93) bir sembolü olan sikkeler (94) bastırdı. Sonra, fanatik köleler tarafından Basra (95), Vâsit (96), 'Abbâdân (97) ve el-Ubulle (98) gibi şehirlerle karşı sistemli baskınlara girişildi. Bu şehirlerdeki birçok insanlar, âsi köleler tarafından esir edildiler (99), diğerleri de fark gözetilmeksizin kılıçtan geçirildiler. Her iki tarafın zayıyatının, belki biraz mübalağa ile, 1 milyon kişi olduğu tahmin ediliyor (100). Bir dönem, bazen Eyyâmu'z-Zenc (101) (Zenci Günleri) adı ile hafızalarda yer eden bu dehşet verici harp, 14 yıl gibi uzun bir zaman sürdü. O, meydan okumalara mukavemette zaman zaman âciz görünen 'Abbâsi otoritesine karşı yapılmış en kanlı ayaklanmalardan biri idi.

Zenci ayaklanması (the Zanj revolt), zor işlerde çalıştırılan kölelerin teşkilâtlandırılan gücünün bir ifadesi idi. Orta-Çağ'-

(90) et-Taberî, *a.g.e.*, seri III (c. XII), s. 1751; krş. bir de T. Nöldeke, *Sketches from the Eastern History*, trans. J. S. Black, London 1892, s. 150.

(91) et-Taberî, *a.g.e.*, seri III (c. XIII), s. 1982.

(92) *A.e.*, aynı yer.

(93) G. E. von Grunebaum, *Muslim Civilization under the 'Abbâsid Period*, The Cambridge Medieval History, IV, Cambridge 1966, s. 664.

(94) J. Walker, *A Rare Coin of the Zanj*, JRAS, III (1933), 651 - 655.

(95) et-Taberî, *a.g.e.*, seri III (c. XII), s. 1834 - 35.

(96) *A.e.*, seri III (c. XII), s. 1920.

(97) *A.e.*, seri III (c. XII), s. 1837.

(98) *A.e.*, seri III (c. XII), s. 1836 - 37.

(99) T. Nöldeke, *a.g.e.*, s. 160.

(100) J. Walker, *a.g. mak.*, JRAS, III (1933), s. 651 [Köle isyanları hakkında ayrıca bk. Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoglu, Ankara 1981, s. 137 - 138 (Çeviren)].

(101) eş-Şâbuştî, *Kitâbu'd-Diyârât*, nşr. G. 'Awâd, Bağdâd 1966, s. 25. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire, ts., s. 95.

da yaşamış olan Şi'i müellif İbn Ebi'l-Hadid (102), uzaktan Ehl-i Beyt ('Alid family) ile ilgisi olan Zencilerin liderinin iddiasına binaen, itimat telkin eden bir açıklama ile, ayaklanmayı Şi'iliğe isnat etmektedir (103). Din, isyanın hazırlanmasında biraz rol oynamış olsa dahi, bu büyük vak'anın kökleri, köle işçilerin sosyal ve ekonomik (104) perişanlıkları ile ilgili inkâr edilemez hakikatlerde yatmaktadır.

Zenci ayaklanmasından önce, korsanların hücumlarına mâruz kalmış olan Basra (105), harp esnasında da en kötü şekilde darbe yiyen şehirlerden biri idi. 'Irâk deniz ticareti vasıtasıyla, Basra Körfezi, Hind Okyanusu ve ötesi memleketlere bağlanan büyük birer liman olan Basra ve el-Ubulle, imardan ziyade zarar görmüştü. İbnu'r-Rûmî (vef. 283/896)'nin bir kasidesinde (106), Basra ve orada yaşayan halkın gördüğü za-

(102) İbn Ebi'l-Hadid, *a.g.e.*, VIII, 126-127.

(103) Ahmed 'Ulebi, *Sevretu'z-Zenc ve Kâ'iduhâ*, Beyrut 1961, s. 11-42.

(104) *A.e.*, s. 64-84; krş. bir de Faysal es-Sâmîr, *Sevretu'z-Zenc*, Bağdâd 1954, s. 16-27.

(105) Krş. et-Taberi, *a.g.e.*, seri III (c. XIII), s. 1582.

(106) İbnu'r-Rûmî, *Divân*, nşr. Kâmil el-Kilânî, Kahire 1924, III, 419-427; krş. bir de A. J. Arberry, *Arabic Poetry*, Cambridge 1965, s. 62-72; Basra, Zenciler tarafından yağma edilmişti; erkekler, kadınlar ve çocuklar kılıçtan geçirilmiş ve esir edilmişti; ticarete dayanan şehrin refahı mahvolmuştu. Bu kasidenin bazı beyitleri şöyledir:

لهفا كمثل لهب الضرام	لهف نفسي عليك أيتها البصرة
لهفا يصفني ابهامي	لهف نفسي عليك يا معدن الخيرات
لهفا يبقي على الأعوام	لهف نفسي عليك يا أرضة البلدان
لهف نفسي لمزك القفام	لهف نفسي لجمعت المتفاني
إذ رماهم عبيدهم باصطلام	بهنما أهلها بأحسن حال
طول يوم كأنه ألف عام	صحوهم فكا بد النجوم عنهم
دميات الوجوه لاقدام	من رأهن في الصاق سبابها
بعد ملك الاماء والغدام	من رأهن يتخذن اماء
أين أسواقها نوات الزحام	أين غوضاء ذلك الخلق فيها
متشبات في البحر كالأفلام	أين فك منها وفك عليها
أين ذلك البنيان نوال الحكم	أين تلك القصور والدور فيها
من نصار ومن تراب ركام	بتلك تلكم القصور تلالا

rarın büyüklüğü dile getirilmektedir. Harbin sürekli durumu da, köylü ve çiftlik işçilerinin normal hayatını felce uğratarak Güney 'Irâk'ın ziraî refahını etkilemişti. Güney 'Irâk'da, harbin vuku bulduğu yerlerde, ziraatin gördüğü hasarın derecesi, şeker üretimi ile darb-ı mesel hâline gelen (107) Ahvâz (108)'in ücra köşelerinde bile, şeker kamışı fidanlıklarına yapılan zardan anlaşılabilir. Umumiyetle, köle harbi, 'Irâk'ın maddî refahını feci derecede etkilemişti ve onun, 'Abbâsî Halifeliğinin yıkılışında önemli derecede rol oynayan âmillerden biri olduğu da farzedilebilir (109). On dört sene süren bu harpten (M.

Bu beyitlerin Prof. Arberry tarafından yapılan tercümesi şu şekildedir:

•Ey Basra, kalbim bir ateşin alevi gibi bir yanışla sana ağlıyor;

Ey faziletler menbaı, ruhum, başparmağımı ısirtan bir âh ile senin için feryat ediyor;

Ey beldelerin limanı, ruhum, uzun yıllar süreceğ bir feryatla, sana âh u figan ediyor;

Kalbim, perişan olan hâlimden toparlanman için ağlıyor; ruhum, fena şekilde incitilen şerefim için ağlıyor;

Onun sâkinleri, en güzel şekilde hayatın tadını çıkarırlarken, köleleri, yok etmek için, ansızın onların üzerine atıldılar...

Köleler, onlara sâbahleyin hücum ettiler, ve halk, sanki bin sene süren uzun bir gün boyunca, onların zulmüne tahammül etti.

Kim gördü onları (kadınları), baştan ayağa kana bulanmış, (hayvanlar gibi) çekilen esirler olarak?

Kim gördü, cariye ve hizmetçilere sahip olan onların, daha sonra cariye olarak alındıklarını?

Hani nerede, orada oturanların gürültüsü? Nerede onun, (insanların) birbirini itip kalktığı çarşıları?

Nerede, ondan sefere çıkan ve ona dönen bir gemi —Denizde dağlar gibi yükselen gemiler?

Nerede o saraylar ve onların içindeki ikamet yerleri? Nerede o muhkem bina(lar)?

O saraylar, döküntü kül tepelerine ve yığılmış toprağa çevrildiler...»

(107) es-Se'âlibî, Simâru'l-Kulüb, Kahire 1908, s. 426; Ahvâz'ın şeker istih-sali ile ilgili, meşhur ibare şöyledir:

(سكر الأهواز) السكر من خواص الأهواز ومفاجرها ومناجرها ،
ولا يكون إلا بهاء على كثرة قصب السكر في سائر النواحي ، والمثل
مضروب بسكر الأهواز كما قال أبو الطيب التنيني :
إن قصب الجمرأ وحديد الأعدى دونه قصب سكر الأهواز

(108) L. Lockhart, *al-Ahwâz*, EI, Second Edition, I, 305.

(109) G. F. Hourani, *Arab Seafaring*, Princeton. 1951, s. 79.

869-882) köleler ne kazandılar? Bu, münakaşa götürür bir sorudur. Harbin neticeleri, insani ve maddi hususlar açısından feci idi ve özellikle, onun 'Irâk ekonomisi üzerindeki tesiri, son derece zarar verici oldu. Her bakımdan cesur mücadelelerine rağmen, köleler, sonunda harbi kaybettiler. 'Irâk'da veya başka bir yerde, harp sonrası dönemde kölelerin içtimai ve hukuki durumlarında herhangi bir değişikliğin meydana geldiğini gösteren, mevcut hiçbir delil yoktur. Bu yokedici harbin bir sonucu olarak kölelik ilga edilmedi fakat 'Irâk'da ve (ona) komşu memleketlerde sosyal bir müessese olarak devam etti. Zenci harbi, 'Abbâsi tarihinde, köle işçilerin statülerinde herhangi bir daimî tesir hâsıl etmeyen bir vak'a olarak görünmektedir. Köle ticareti, Zenci harbinden sonra bile, gelişmeğe devam etti (110). Maamafih, tanınmış Sovyet oryantalisti Belyaev, Zenci harbinin neticesi hakkında farklı bir görüş taşımaktadır. Onun ifadesine göre, harbin bir neticesi olarak, «Afrika ile köle ticareti, artık sadece yerli kölelerin ihtiyaca cevap vermelerinden dolayı, son derece azalmıştı» (111), fakat onun bu ifadesi, herhangi bir kesin tarihî delille teyit edilmeyen bir tahmin olarak kalmaktadır.

(110) A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922, s. 152 v. dd.

(111) Belyaev, *The Arab Caliphate*, trans. A. Gourevitch, Jerusalem 1969, s. 247.